

A Study of the Political Ideology and practice of Mirzā Khalil Kamarah'i

Yousef Khanmohammadi¹, Seyyed Mohammad Javad Mostafavi Montazeri²

¹ Associate Professor, Political Science Department, Shahid Beheshti University, Tehran; A member of the political studies association of the domain, Qom, Iran. khanmohammadi1@gmail.com

² Ph.D., Student of Political Thought, Takestan Branch, Islamic Azad University, Takestan, Iran (*Corresponding author*). javadmontazeri1370@gmail.com

Abstract

The present study has analyzed the idea of Mirzā Khalil Kamarah'i about the main crises in the contemporary Iranian-Islamic community, the causes of its decline, the desired society, and strategies for its realization using the four-stage model of Thomas Spriggans. Based on the research results, the most significant crisis in the Islamic community is related to war and radicalism. The main root of these crisis is Salafism and Westernism, which has led to authoritarian governments. As an alternative to the current situation, Mirzā Khalil Kamarah'i suggests a council government based on two elements of active citizenship and the practical implementation of Sharia liability in Islamic society. Finally, the way to reach such a community is two-sided, simultaneously criticizing the western culture (colonialism) and reaching Islamic unity (Wilāyat-e Faqih) as a practical measure. The most important criticism of Kamarah'i's idea can be considered as the confusion of his desired society and its incompatibility with his etymology and solution.

Keywords: Political Ideology, Mirzā Khalil Kamarah'i, Radicalism, Islamic Unity, Council Government, Thomas Spriggans' Methodology.

Received: 2022-04-23 ; Received in revised form: 2022-06-19 ; Accepted: 2022-07-01 ; Published online: 2022-12-22

DOI: 10.22034/sm.2023.533624.1725

© the authors

<http://sm.psas.ir/>

Publisher: Political Studies Association of the Seminary

واکاوی اندیشه و عملکرد سیاسی میرزا خلیل کمره‌ای

یوسف خان محمدی^۱، سید محمدجواد مصطفوی منتظری^۲

^۱ دانشجویان ارشد، گروه علوم سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران؛ و عضو انجمن مطالعات سیاسی حوزه، قم، ایران.
khanmohammadi1@gmail.com

^۲ دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران (نویسنده مسئول).
javadmontazeri1370@gmail.com

چکیده

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از الگوی چهار مرحله‌ای اسپریگنز، دیدگاه میرزا خلیل کمره‌ای درباره بحران اصلی جامعه اسلامی - ایران معاصر، دلایل انحطاط آن، جامعه مطلوب و راهکار تحقق آن را مورد بررسی قرار داده است. براساس یافته‌های پژوهش، مهم‌ترین بحران‌های جامعه اسلامی، جنگ و رادیکالیسم افراطی است. ریشه اصلی این بحران‌ها در سلفی‌گری و غرب‌گرایی است که منجر به دولت‌های مستبد شده است. جایگزین میرزا خلیل کمره‌ای برای این وضعیت، حکومت شورایی مبتنی بر دو عنصر شهروندی فعال و اقدام عملی دین‌شعری در جامعه اسلامی است. در نهایت، راه رسیدن به چنین جامعه‌ای هم دوسویه است، نقد همزمان فرهنگ غربی (استعمار) و رسیدن به وحدت اسلامی (ولایت فقیه) به عنوان اقدام عملی. مهم‌ترین نقد بر اندیشه کمره‌ای را می‌توان مغشوش بودن جامعه مطلوب وی و عدم تناسب آن با ریشه‌شناسی و راه‌حل وی دانست.

واژه‌های کلیدی: اندیشه سیاسی، میرزاخلیل کمره‌ای، رادیکالیسم، وحدت اسلامی، حکومت شورایی، روش‌شناسی توماس اسپریگنز.

پژوهش حاضر برگرفته از: پایان‌نامه کارشناسی ارشد سید محمدجواد مصطفوی منتظری با عنوان **اندیشه سیاسی میرزا خلیل کمره‌ای**، ارائه شده در دانشگاه مفید قم، در سال ۱۳۹۷ است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۰۳؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۳/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۰؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۰/۰۱

DOI: 10.22034/sm.2023.533624.1725

© the authors

http://sm.psas.ir/

ناشر: انجمن مطالعات سیاسی حوزه

۱. مقدمه

عقب‌ماندگی جوامع اسلامی یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های اندیشمندان معاصر مسلمان بوده است که همواره در پی چاره‌جویی برای آن بوده‌اند. در واقع اندیشمندان برای حل این مشکل، هر کدام از منظر خود برای آینده جهان اسلام نسخه پیچیده‌اند و مسلمانان را به اجرای آن دعوت می‌کردند. در این بین، گروهی از اندیشمندان با بازگشت به قرآن کریم و تأمل در آن، معضلات و مشکلات اسلام را صورت‌بندی کردند و با مطابقت با قرآن، پاسخ‌های نوینی به دست آوردند. یکی از این موارد، طرح ایده وحدت اسلامی برای جامعه اسلامی است، که میرزا خلیل کمره‌ای به آن اشاره کرده است. وی یکی از عوامل عقب‌ماندگی را فرقه‌گرایی و جنگ‌های مذهبی در جهان اسلام می‌داند و معتقد است دلیل آن، تفسیرهای قشری و سطحی از دین اسلام و مذهب شیعه است. وی عامل دیگر را، تمسک به فرعیات، یعنی به احادیث و روایات و عدم توجه به منابع اصیل شیعی از جمله قرآن و نهج‌البلاغه می‌داند. از سوی دیگر با افزایش روند اندیشه سکولاریسم (جدایی دین از سیاست) در جوامع اسلامی به خصوص در قرن بیستم، اندیشمندی چون میرزا خلیل کمره‌ای سعی کرده است، تا با به‌کارگیری فقه و تفسیر سیاسی قرآن، پاسخی برای مشکلات ارائه دهد. ایشان در نهایت، جواب را در وحدت مسلمین می‌بیند. بر همین اساس، پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که نظام اصلاحی در اندیشه میرزا خلیل کمره‌ای چگونه قابل توصیف است؟ لذا، با بهره‌گیری از روش توماس اسپریگنز^۱ در فهم اندیشه سیاسی، به کالبد شکافی سیر فکری میرزا خلیل کمره‌ای می‌پردازد. بر این اساس بحران سیاسی - اجتماعی جهان اسلام، علل بروز این بحران، شاخص نظام آرمانی عاری از بحران و راهکار رسیدن به این مقصود، با استفاده از نوشته‌های میرزا خلیل کمره‌ای بررسی می‌شود.

۲. چارچوب نظری

برای تحلیل مفاهیم و موضوع‌های مختلف سیاسی، روش‌های متعدد و مفیدی وجود دارد؛ یکی از این روش‌ها، نظریه بحران است. نظریه بحران همانطور که از عنوانش پیداست، با بحران‌هایی سروکار دارد که جامعه و علم سیاست با آن دست و پنجه نرم می‌کند. از نظر اسپریگنز همه اندیشه‌ورزان علم سیاست و نظریه پردازان سیاسی از مشاهده بی‌نظمی راه خود را آغاز کردند و آنان آثارشان را در زمانی نگاشته‌اند که جامعه دچار بحران بود. بنابراین، اولین مسئله، «شناسایی مشکلات و معضلات جامعه» بوده، که سبب بالندگی

1. Thomas A. Spragens

اندیشه سیاسی شده است (برزگر و همکاران، ۱۳۸۵: ص ۴۸). گام دوم پس از مشاهده بی‌نظمی، «جستجوی دلیل و تحلیل بی‌نظمی» بوده که بحثی دلیل‌شناسانه است. در روش اسپریگنز، مرحله دوم علل و درمان‌های تشخیص درد است.

در گام سوم مشاهده بی‌نظمی، به غیر از مشاهده تشخیص علل، مسئله یا موضوع «نظم سیاسی درست» مطرح می‌شود (اسپریگنز، ۱۳۹۲: ص ۱۱۹). در این مرحله نظریه‌پرداز به بازسازی ذهنی جامعه سیاسی می‌پردازد، آرمان شهری را در ذهن تجسم می‌کند و افکارش را به صیقل علم، قابلیت‌ها، امکانات و واقعیت‌ها می‌آراید. گام سوم در اصل، جامعه مطلوب نظریه‌پرداز است. در این مرحله، موفقیت طرح بازسازی شده یعنی قابلیت دوام، درجه عقلایی و حقیقی بودن آن، بستگی به نتیجه‌ای دارد که نظریه‌پرداز از مرحله تشخیص علل گرفته است. در گام آخر، نظریه‌پرداز با توجه به اقدامات و صورت‌بندی‌هایی که در ذهن خود از مرحله قبل به انجام رسانیده، در این مرحله با استفاده از آن‌ها و کلیاتی که از سه مرحله پیشین دریافت کرده است، به ارائه راه‌حل یا راه درمان می‌پردازد (اسپریگنز، ۱۳۹۲: ص ۱۵۷).

۳. میرزا خلیل کمره‌ای

میرزا خلیل کمره‌ای در سال ۱۲۷۷ شمسی در کمره از توابع خمین به دنیا آمد و پس از طی تحصیلات مقدماتی در خوانسار، راهی اراک شد. او جزو اولین شاگردان عبدالکریم حائری یزدی در اراک بود و به همراه استادش به قم آمد. کمره‌ای در قم، دروس فلسفه و خارج فقه را با آیت‌الله سید روح‌الله خمینی مباحثه می‌کرد و در درس میرزا جواد ملکی تبریزی، شیخ عباس محدث قمی و سیدمحمد حجت کوه کمره‌ای شرکت می‌کرد تا به درجه اجتهاد دست یافت. آیت‌الله کمره‌ای همچنین، چندین نوبت به ریاست کنفرانس عالم اسلام انتخاب شد و به سخنرانی پرداخت. وی همگام با مبارزات سیاسی به همراه آیت‌الله طالقانی، در دوره دکتری دانشکده الهیات دانشگاه تهران نیز تدریس می‌کرد. از معروف‌ترین شاگردان میرزا خلیل می‌توان به سید محمود طالقانی، مهدی بازرگان و... اشاره کرد. تألیفات کمره‌ای بر حول چهار محور دعوت اسلام، یعنی مؤسس دعوت (پیامبر(ص))، کتاب دعوت (قرآن)، خانه دعوت (کعبه) و رهبران دعوت (ائمه) نگاشته شده است. وی به دلیل آشنایی با تاریخ اسلام و توانایی در نگارش عمومی دینی - اجتماعی، مشارکت در فعالیت‌های مطبوعاتی و همچنین داشتن دیدگاه‌های رایج در دهه ۲۰ و ۳۰ درباره وحدت اسلامی و تلاش برای تحقق آن‌ها، شهرتی خاص دارد. میرزا خلیل کمره‌ای کتابی در مورد دائره‌المعارف نهج‌البلاغه نیز تألیف کرده، که در سال‌های اخیر تجدید چاپ گشته است. از این‌رو، می‌توان ایشان را در زمره کسانی قرار داد که در

راستای نهج البلاغه پژوهی نیز، قلمی توانا داشته‌اند. از مهم‌ترین آثار ایشان «ملکه اسلام»، «ارض الانبوه جسرالعظیم و هی العباد المعبود»، «قبله اسلام»، «کلید امن جهان در پرتو پیام رسول خدا»، «سلمان فارسی» و نیز کتاب سترگی که در هشت جلد به چاپ رسیده است، به نام «عنصر شجاعت یا هفتاد و دو تن و یک تن» را عنوان کرد (صداقت ثمرحسینی، ۱۳۹۵: ص ۴۶). در سال ۱۳۱۴ شمسی در رابطه با مخالفت عبدالکریم حائری یزدی با کشف حجاب اجباری رضا شاه، میرزا خلیل که رونوشت نسخه‌برداری شده تلگرام استادش به رضا شاه را نزد خود داشت، در اراک توقیف و شبانه به تهران منتقل و مستقیماً تحویل بازداشتگاه شهربانی تهران گردید و پس از ۳۱ روز بازداشت انفرادی، با سپردن تعهد و التزام کتبی مبنی بر عدم خروج از حوزه قضایی تهران (حتی حرم حضرت عبدالعظیم و شمیران) آزاد شد. در سال ۱۳۲۴ شمسی اشرف الملوک فخرالدوله (دختر مظفرالدین شاه) از وی دعوت کرد، که امام جماعت مسجد فخرالدوله تهران شود، که این امر مورد قبول ایشان واقع شد. از دیگر فعالیت‌های مرحوم کمره‌ای، شرکت در کنفرانس بین‌المللی شعوب المسلمین در کراچی پاکستان به همراه سیدمحمود طالقانی، سیدرضا زنجانی و صدرالدین بلاغی بود. به خاطر شرکت در این کنفرانس و دیدار با شیخ محمود شلتوت (مفتی اعظم و رئیس دانشگاه الازهر مصر)، از ایشان تشکر و قدردانی به عمل آمد. مرحوم کمره‌ای در شروع انقلاب اسلامی به همراه سیدمحمود طالقانی در راهپیمایی روز تاسوعا برای دستیابی به اهداف و شعارهای انقلاب اسلامی (استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی) شرکت کرد (جعفریان، ۱۳۸۵: ص ۷۶۸).

۴. مهم‌ترین بحران سیاسی و اجتماعی جهان اسلام و ایران از نظر کمره‌ای

بزرگ‌ترین اقدام میرزاخلیل مجتهد (۱۲۷۷-۱۳۶۳) تلاش در باب صلح و وحدت بین فرق اسلامی بود. تلاش برای صلح، آشتی و اتحاد بین مذاهب اسلامی مهم‌ترین پروژه مذهبی اجتماعی میرزاخلیل بود. وی در این راستا، به قرآن، نهج البلاغه و تاریخ اسلام استناد و ارجاع می‌داد. وحدت‌گرایی او، اما به معنای عقب‌نشینی از اعتقادات شیعی نبود؛ بلکه او اذعان داشت که اگر شرایطی برای وحدت بین مذاهب اسلامی فراهم شود، جوهر واقعی و حقانیت مذهب شیعه نیز برجسته خواهد شد. در نتیجه، مهم‌ترین شعارش «توحید کلمه برای کلمه توحید» بوده است (فیرحی، ۱۳۹۳: ج ۲، ص ۱۲۱). میرزا خلیل کمره‌ای با بررسی منبع اصلی اسلام یعنی قرآن، به رادیکالیسم افراطی و جنگ می‌پردازد.

۴-۱. جنگ و استعمارگری

میرزا خلیل کمره‌ای بحران جامعه اسلامی و بویژه ایران را در پی احاطه کشورهای قدرتمند و بیگانگان در

زمان حکومت قاجار و پهلوی می‌بیند. وی در راستای بحران استعمار در زمان پهلوی اول، اینگونه توضیح می‌دهد که: «در این روزگار هولناک، ممالک اسلامی از سوی سلسله‌های اجنبی و بیگانه احاطه شده است و هر کشوری و امتی از ممالک اسلامی در قفای خود دشمنی دارند، که از پشت سر خنجر کشیده و فرصت می‌جویند که با سرنیزه به قلب وطن ضربتی وارد کند و حیات خود را خاتمه دهند. مانند وضعیت فلسطین که یهودی‌ها با همدستی بعضی از کشورهای عربی به این کشور آسیب می‌زنند» (صداقت ثمرحسینی، ۱۳۹۵: ص ۸۳). ایشان جامعه ایران را نیز دچار بحران الحاد مارکسیست‌ها و ماتریالیست‌ها می‌دانستند. کمراه‌های ریشه اصلی تمامی این بحران‌ها را در تفرقه بین مسلمانان در قرون اخیر، سلطه استعمارگران و دسیسه‌های جهان‌خواران می‌دانند. اگر دقت شود، می‌توان رابطه‌ای هم در جنگ ایران و عراق دید؛ الغای خلافت عثمانی و رهایی از سلطه ترکان، تجربه استعماری و ایجاد کشورهای مستقل، جوامع اسلامی منطقه را با آموزه‌های ناسیونالیسم عربی یا پان‌عربیسم و همچنین سوسیالیسم و نهضت‌های مدعی رستاخیزی اعراب، همچون بعث درگیر ساخت. این موضوع باعث درگیری‌هایی در اواخر قرن بیستم، در خاورمیانه شد (قادری، ۱۳۹۵: ص ۲۲۴). در جهان اسلام، همواره درگیری‌های بسیاری بین کشورهای اسلامی و نیز تنش‌هایی برای کسب قدرت به صورت خودخواهانه و نیز تطمیع کشورهای بیگانه برای ایجاد جنگ بین دول مسلمان بوده است. یکی از این بحران‌ها، جنگ ایران و عراق بود، که هر دو کشور را که از کشورهای دارای سابقه اسلامی و تمدن در طول تاریخ بودند را درگیر جنگی ساخت، که یکی از بزرگ‌ترین وقایع اواخر قرن بیستم بود و آسیب‌های جدی بر پیکره انقلاب نوپای ایران و منابع انسانی - اقتصادی دو کشور وارد کرد. آیت‌الله کمراه‌ای در پژوهشی با عنوان «این ننگ را عرب به کجا برد»، نشان داد که همیشه به دنبال اتحاد مسلمانان بوده و به حمله صدام به ایران معترض شد. ایشان در همان مقاله کار احمقانه رژیم بعثی عراق به سرکردگی صدام را، ننگی بزرگ برای عراق دانستند و صدام را به گرگی تشبیه کردند که با بهانه‌ای پوچ، به ایران هجوم و یورش آورده است تا اردویی نوین از آوارگان بسازد. ایشان بیان کردند که صدام می‌خواهد، عمل صلیبی‌ها و صهیونیست‌ها را تکمیل کند و آنچه اسرائیل صهیونیست و آمریکای جهان‌خوار انجام نداده‌اند، این نابه‌کار (صدام) با مسلمین ایران انجام دهد و اردویی جدید از آوارگان ایرانی به صحرا روانه کند.

این حمله و بحران آن تنها به دوران صدام مربوط نبوده، بلکه ضعف در تحلیل مسائل، باعث چنین عوامل

وخیم در جوامع اسلامی شده است. نگرش ناسیونالیستی عربی صدام که می‌خواست خلاء نبود جمال عبدالناصر و نقش وی بر دولت‌های عربی را بازی کند، با هدف ناسیونالیستی عربی شکل گرفت. تمام این دلایل باعث شد تا صدام و عدم آگاهی وی از موضوعات پیرامونی در منطقه، ایران شیعی، عراق سنی و مسلمانان جهان را در ورطه‌ای خطرناک و هولناک قرار دهد. کمره‌ای وجود امنیت را برای مسلمانان مهم دانسته‌اند؛ در همین راستا وی از پیامبر(ص) که در آخرین حج خودشان، طرق تأمین امنیت دنیا را ابلاغ کرده است؛ نقل کرده‌اند که بیشتر جنگ‌ها و ناامنی دنیا در تجاوز به مال است که کلید شہوات است. از نظر ایشان، جدال و ستیزه‌ها بیشتر در اینجا است و گاهی هم در تجاوز به عرض و ناموس است. آن بزرگوار در جای دیگر عنوان می‌کنند که اگر محیطی فراهم شود که (لارفت و لافسوق و لا جدال) ستیز و جدال، تجاوز به زن و عرض نباشد، دنیا امن می‌شود. منع انتقام‌جویی، پایان دادن نزاع‌های داخلی، قانون آتش‌بس، احترام به حقوق فردی و اجتماعی، همه نشان از اهمیت جلوگیری جنگ و مخاصمات است، که در دیدگاه کمره‌ای برای تأمین امنیت دنیا و جهان بوده است (کمره‌ای، ۱۳۹۴: ص ۵۲-۷۷).

۴-۲. سلفی‌گری و رادیکالیسم اسلامی

میرزا خلیل کمره‌ای یکی از بحران‌های اساسی در بین دو مذهب مهم اسلام (شیعه و سنی) را وجود بحران وهابیت که در عربستان گسترش یافته بود، می‌دانستند. به طوری که هر دو مذهب از این فرقه ساختگی راضی نبودند. لذا، خود این فرقه بحران‌زا در منطقه توسط عاملان استعمار در ممالک اسلامی انجام گرفت. این طرح در دو کشور مهم اسلامی، یعنی ایران و عربستان، به اجرا گذاشته شد. در ایران بحران باب و بهائیت را رواج دادند که خوشبختانه با کاردانی وزیری دانا و هوشیار، یعنی امیرکبیر، این طرح عقیم ماند؛ اما این بحران در سایر ممالک نو پا همچون عربستان، در خلاء نبود حکومتی قدرتمند، مانند عثمانی، قوت گرفت و خاورمیانه را با اندیشه وهابی روبه‌رو کردند. در قرن ۱۸ میلادی، وهابیون که تحت تأثیر تعالیم ابن تیمیه بودند، به صورتی قوی ظهور کردند و در هر موردی تا حدی زیاد از اعتدال خارج شدند و به افراط و تفریط گرفتار شدند (کمره‌ای، ۱۳۵۷ الف: ص ۲۱۲). این جنبش وهابیت با شوری متعصبانه، با اعمال خشونت در برابر عوامل ضعف و زوال داخلی و سخت‌گیری نسبت به دیگر مذاهب و قرائت‌های اسلام، به ویژه تشیع، در اعتراض به فساد مسلمانان دست یازید (قادری، ۱۳۹۵: ص ۲۱۱). کمره‌ای بسیاری از این بحران‌ها را چیزهای کوچک قلمداد کرده‌اند که خار راه اسلام هستند و جلوی پیشرفت را می‌گیرند. وی گروه جمعیت «التکفیر و الہجره» را در قاهره (مصر) قیام کرده بودند را نیز، از همین نوع بحران‌ها می‌دانستند. ایشان معتقد بودند که این

قبیل بحران‌ها، دارای ریشه‌ای رادیکالی است و باعث بروز بسیاری از بحران‌ها در چند سال اخیر شده است. در واقع نکته این است که چگونه اندیشه بنیادگرایانه سیدقطب، خوراک فکری مناسبی را در اختیار گروه‌ها و جنبش‌های اسلامی، حتی رادیکال در دوره حاضر قرار می‌دهد. البته در اینجا باید به این نکته مهم اشاره کرد که به هیچ وجه در آثارش رادیکالیسم و خشونت را ترویج نکرده است، اما گروه‌های رادیکال اسلامی آثار و افکار انتقادی او را دست‌مایه اقدامات خشونت‌بار خویش قرار داده‌اند (نصرتی، آذین و گلشنی، ۱۳۹۸: ص ۵۹).

میرزا خلیل درباره این بحرانها بیان می‌داشتند که این قبیل فرقه‌ها و تروریست‌ها، همه مسلمانان و دولت‌های اسلامی را کافر می‌دانند، خدمت نظام را برای دولت‌های کافر روا نمی‌دانند؛ نماز جماعت‌ها، مساجد و استخدام در ادارات را هم برچسب کفر می‌زنند و الزام می‌کنند که باید از دیار کافرستان دور شد (کمره‌ای، ۱۳۵۷: ج ۲، ص ۷۲). ایشان فرقه‌های وهابی و جمعیت التکفیر و الهجرة و نیز مشابه این قبیل فرقه‌های رادیکالی سلفی - که در قرن بیست و یکم هم با آن روبه‌رو هستیم - را، در پی همان دست‌های مرموز دولت‌های غربی می‌دانند، که با استفاده از افراد ناآگاه و جوان، باعث کشتار و بحران در مناطق اسلامی و ناآرامی می‌شوند. وی خسارت از دست دادن برادران و اخوه اسلامی را از نظر اهمّ و مهم اهمیتش، بیشتر از مکروهات و مستحبات می‌داند (کمره‌ای، ۱۳۵۷: ج ۲، ص ۷۲).

۵. مهم‌ترین عوامل معضلات و مشکلات جهان اسلام و ایران از منظر کمره‌ای

نابسامانی‌ها و عدم پیشرفت مسلمانان جهان نسبت به صدر اسلام و وجود درگیری‌های بسیار در بین مذاهب نسبت به گذشته و نیز، دامن زدن به این اختلافات توسط کشورهای استعمارگر در قرون اخیر باعث شده است، تا کشورهای مسلمان نتوانند شکوفایی و اعتلای سابق خود را به دست آورند. این نابسامانی‌ها و افت شدید در جهان اسلام از دغدغه‌های بسیار مهم میرزا خلیل کمره‌ای است و آنها را به دو دسته عوامل داخلی (عدم آگاهی نخبگان) و خارجی (استعمار، ترور شخصیت) تقسیم می‌کند.

۵-۱. عوامل خارجی

۵-۱-۱. استعمار

میرزا خلیل کمره‌ای یکی از منادیان وحدت بین مسلمانان بود و تمام همّ و غم خود را صرف نوشتن آثاری برای پیوند مسلمانان و نیز مشکلات و معضلات فرق اسلامی کرده است. وی با ملاقاتی که با شیخ محمود شلتوت داشت، از حقایق‌هایی پرده برداشت که پای مداخله بیگانگان و نفوذ آن در امور ممالک شرقی و

مسلمان، حتی در امور مذاهب اسلام را روشن می‌ساخت. شیخ محمود شلتوت در رابطه با این موضوع توضیح می‌دهند که: «من از دیر زمانی حدود سی سال قبل، درصدد دیدن فقه امامیه برآمده‌ام و از عراق و ایران کتاب‌های فقهی امامیه را خواستم، ولی تا این اواخر که مصر از زیر یوغ استعمار بیرون آمد، کتاب‌ها نمی‌رسید یا سانسور می‌شد» (صداقت ثمرحسینی، ۱۳۹۵: ص ۹۳). از این سخنان مشخص می‌شود که پشت پرده بیگانگان قرار دارند که برای رفع مشکلات و معضلات در این ممالک اسلامی و جلوگیری از رسیدن به این امر مهم، یعنی وحدت مسلمانان و رفع مشکلات، تلاش می‌کنند. هر وقت سخنی از وحدت مسلمانان در بین باشد، دستی مرموز از پشت پرده به تحریک برمی‌خیزد و سف‌هایی را از آن طرف و سف‌هایی از این طرف تحریک می‌کنند که به نام حمایت حق، بیرق را بلند می‌کنند، این، آن را تکفیر می‌کند و آن هم این را تکفیر می‌کند و در نهایت، جنگی از نو درمی‌گیرد (صداقت ثمرحسینی، ۱۳۹۵: ص ۱۱۱).

۲-۱-۵. ترور شخصیت و برچسب زدن

بیداری و هشیاری تحسین‌برانگیز علمای شیعه از مهم‌ترین عوامل بیداری ایرانیان در دفاع از آرمان‌ها و ارزش‌ها بوده است. مبارزه با استعمار و استثمار به منظور حفظ استقلال سیاسی و تمامیت ارضی همواره در اولویت مبارزات علما، از جمله عالم مبارز شیعه، میرزا خلیل کمره‌ای بوده است. پس در این شرایط، سیاست استعماری استعمارگران، تخریب وجهه روحانیون تراز اول در بین مردم است.

نکته مهم دیگری که نباید از آن غافل شد، شایعاتی است که به منظور تخریب وجهه شخصیت روحانیت در دوران پهلوی رواج یافت و نمونه‌هایی از سخنان کمره‌ای درباره زندگانی‌اش را یادآوری می‌کند: «عقیده من آن شده که هرگاه مسلمانان بخواهند به صدق و اخلاص پیرامون یکدیگر اجتماع بکنند، بیگانگان برای فلج کردن هم‌اشخاص دین را ذی‌نفوذ و انصراف آن‌ها از اینگونه اجتماعات، با اسلحه تهمت هم‌م را از کار باز می‌دارند» (صداقت ثمرحسینی، ۱۳۹۵: ص ۱۶۱).

از دیگر فعالیت‌های معاندان، می‌توان به شبکه فارسی زبان بی‌بی‌سی در مورد شخصیت میرزا خلیل کمره‌ای اشاره کرد، که برای تخریب چهره محبوب و نیز وحدت‌گرای جهان اسلام، بر ایشان تهمت‌ها و برچسب‌ها داده‌اند. شبکه بی‌بی‌سی در گزارشی به عنوان «پیام محرمانه امام خمینی به دولت کندی، رئیس جمهور آمریکا چه بوده است؟»، مدعی ارتباط حضرت امام خمینی با دولت کندی^۱ و جیمی کارتر^۲ از طریق

1. John F. Kennedy

2. Jimmy Carter

میرزا خلیل کمره‌ای شده است. اینگونه اخبار مبتنی بر یکی از شگردهای جنگ‌های روانی در وضعیتی است که اصل خبر (ارتباط امام با آمریکا) زیر سؤال رفته است. آنان درباره عوارض وارد بحث شدن آن، مثلاً شیوه ارتباط امام خمینی با سفارت آمریکا می‌شوند. میرزا خلیل کمره‌ای در اینگونه شایعه‌پراکنی‌ها دست انگلیس، آمریکا و اسرائیل را می‌دید. در عصر کنونی نیز دسیسه‌های استعماری آنان همچنان وجود دارد؛ زیرا از اوایل قرن هجدهم به بعد، انگلستان و دیگر کشورهای استعمارگر سعی در دخالت کشورهای اسلامی خاورمیانه و مسلمانان داشته‌اند و از هیچ امری برای دست‌اندازی فروگذار نبوده‌اند؛ در همین راستا، مقام معظم رهبری در سخنرانی خود در مرقد امام فرمودند: «انگلیسی‌ها هیچ‌گاه دست از خباثت بر نداشته‌اند و با آمریکایی‌ها علیه امام امت جعل سند می‌کنند».

۵-۲. عوامل داخلی

۵-۲-۱. عدم آگاهی سیاسی نخبگان جامعه

یکی از مشکلات و معضلات بسیار مهم داخلی در جوامع اسلامی، هوس‌رانی و هوس‌بازی حاکمان و سکوت جامعه به اینگونه امور و نیز از افراد غیر آگاه به مسائل و ناپختگی آن‌هاست که هر امری را ملعبه بازی قرار می‌دهند؛ چراکه همین ناپختگی در چندین قرن اخیر در جهان اسلام، دو امپراطور بزرگ عثمانی و ایران را بسیار دچار مشکلات کرد و به انحطاط امپراطوری آنان منجر شد. هوس‌رانی رجال نالایق سیاسی باعث لغزش‌هایی در جامعه اسلامی می‌شود که گویی رأی از خود ندارند و فقط به هوی و هوس گوش می‌دهند و دائماً به لغزش و تبعات آن‌ها گرفتار هستند (کمره‌ای، ۱۳۹۳ب: ص ۲۵۳). کما این که در تاریخ جهان بازی کردن با دستگاه رهبری از روی هوی و هوس بسیار بوده است؛ مانند سگ‌بازی یزید بن معاویه و متوکل عباسی در دستگاه خلافت اسلامی. این هوس‌بازی با دستگاه رهبری و زمامداری در تاریخ اسلام، یکی از معضلات و مشکلات جوامع اسلامی است: «تاریخ ایران نشان می‌دهد که چگونه مذهب شیعه توسط شاهان در دوران صفویه و قاجار موجب سرنگونی و دستگاه حکومت اسلامی شده‌اند. اما اصول گناهان زعامت اجتماعی یکسره به گردن ظالمین و غاصبین مقام نیست؛ بلکه نیمی گردن تماشاگران است که تجاوز را نگاه می‌کنند، کسانی که ببینند کسی کشتی را سوراخ می‌کند و راه رخنه را برای غرق شدن آماده می‌کنند و آنان بنگرند و تماشا بگذرانند، آن‌ها مسئول هستند» (کمره‌ای، ۱۳۹۳ب: ص ۳۱۳). در امور حکومتی و مملکت‌داری، هر مسئول و زمامدار به برخی امور باید واقف باشد و کشور به عقل و هوشیاری زمامدار بسیار احتیاج دارد و مستی و بی‌خبری او، خطرهایی بزرگی را به بار می‌آورد. لذا، افلاطون در کتاب مدینه فاضله در

این رابطه توضیح می‌دهد: «آخرین کسی که به شراب به اندازه ضروری برای او در موقع مداوا تجویز می‌شود، طبقه شهریاران است، که به عقل آنها زیاد احتیاج است» (کمره‌ای، ۱۳۹۳: ص ۲۷۶).

۶. ویژگی جامعه سیاسی مطلوب از نظر کمره‌ای

کمره‌ای تمام اسلوب و روش‌های حکومت‌داری و زمامداری را از ائمه برگرفته و اقتباس نموده است و در تمامی آثار خویش از ائمه اطهار(ع) و قرآن دوم که در نظر وی نهج البلاغه است، دفاع کرده است. واضح است ائمه هدایت(ع)، از میانه راه به تشکیل دولت نپرداخته‌اند، امام علی(ع) در برهه‌ای از زمان دولتی تشکیل داد و چون ابوالانمه است، تشکیلات او قطعاً مورد امضای همه ائمه خواهد بود، پس، کتاب نهج البلاغه دستورها و اسلوب یک دولت پیشرو شیعه است (کمره‌ای، ۱۳۹۰: ص ۱۸).

۶-۱. امامت

در اندیشه سیاسی میرزا خلیل کمره‌ای، هیچ چیز جز امامت و زمامداری ائمه اطهار(ع) به عنوان راهبرد جامعه اسلامی دیده نمی‌شود. ایشان در همه جا اول حقانیت ائمه را به اثبات رسانده و پس از آن، به وحدت مسلمانان نیز توجه داشته‌اند. ایشان از حضرت علی(ع) عنوان می‌کند که: «با حیل‌گری، جامعه و نقطه تشخیص مردم را کور کرده بودند» (کمره‌ای، ۱۳۹۳: ص ۱۱۶).

میرزا خلیل کمره‌ای در یکی از آثار خود با عنوان به نام قافله بشر، دولت حضرت علی(ع) را عنوان حکومت ایده‌آل تعریف می‌کند، بدین منظور که جامعه در نظر ایشان بهترین راه را برای اداره امور انتخاب می‌نماید. حضرت امیر(ع) در دولت خود «در عراق شاد بود، از آن رو که مسلمانان غرق در نعمت بودند، طبق ضرب‌المثل، نانشان نان گندم و آبشان آب شیرین و سایه برسر داشتند» (کمره‌ای، ۱۳۹۳: ص ۴۰۲). از نظر نویسنده، انجام امور ناتمام دولت حضرت علی(ع) می‌تواند، الگویی برای مدینه فاضله‌ای که کمره‌ای مدنظر داشته است، باشد؛ که شامل رهبری، عدالت و برابری می‌شود و در ادامه در مورد آنها بحث خواهد شد.

۶-۲. رهبری

میرزا خلیل کمره‌ای جامعه مطلوب خویش را شبیه به شیوه کارکردهای دولت حضرت علی(ع) عنوان کرده‌اند. ایشان درباره منشأ و علت تکاثر و ثروت‌اندوزی از دیدگاه حضرت علی(ع) و مفاسد حاصله از آن در جوامع بشری به مسئله فقر و غنا اشاره کرده‌اند و توضیحات ارزشمندی درباره مفاسد ثروت‌اندوزی بیان

داشته‌اند. ایشان بر این فرمایش حضرت علی(ع) در کتاب نهج البلاغه تکیه داشته‌اند که جمع‌آوری ثروت توسط عده‌ای، بالضروره موجب فقر و بدبختی در میان افراد دیگر جامعه می‌گردد و بر این جمله زیبای حضرت امیر تکیه می‌زند که در هیچ کجا ثروت انباشته‌ای ندیدم، مگر اینکه در کنار آن، حق دیگری پایمال شده و ضایع شده است (صداقت ثمرحسینی، ۱۳۹۵: ص ۳۱). همانطور که واضح است، میرزا خلیل کمره‌ای جامعه مطلوب را جامعه‌ای عاری از فساد اقتصادی و ثروت‌اندوزی توسط رهبران می‌داند و ایشان نظریه خود را برگرفته از دوران امامت علی(ع) بیان داشته‌اند، که باید در کارها از افراد صالح استفاده کرد، تا به جامعه مطلوب سیاسی رسید. در این جامعه با گماردن افراد صالح می‌توان در راستای ریشه‌کن کردن فقر و فسادهای حاصله از آن، تلاش کرد.

۳-۶. عدالت

عدالت اجتماعی ازجمله ارزش‌های معنوی و همیشگی است، که زمان در آن تأثیری ندارد. بنابراین، معیار حکومت و سیاست همین ارزش‌های معنوی است (بیگلری، ۱۳۹۸: ص ۸۰). در مدینه فاضله کمره‌ای، از تنها دولت ائمه و تنها حاکم اسلامی از خاندان نبوت نام می‌برد که مقدار عوائد حاصله از صندوق، دولت است. در نقشه دولت حضرت علی(ع) با تعیین أخذ مالیات، خراج و وصول آن، گره از مشکلات حکومت اسلامی حل می‌شود. در دیدگاه وی، حکومت اسلامی باید از راه‌حل‌های اسلامی برای گرفتن مالیات کمک بگیرد. در کتاب «ملکه اسلام» طرز سیر دادن جامعه در راه تکامل، به طرزى که نه دماغ رعیت بسوزد، نه دولت زور بگیرد، آمده است و با فرمان‌های مدارایی امام به احکام اسلام و با اعلامیه حقوق متبادله رعیت و دولت، طریق وسط مشهود می‌شود؛ طریق وسطی که راه را به سرچشمه آب حیات می‌برد. روشن است که مراد از سرچشمه آب حیات، خیر مطلق است، که فاصله‌ای با پیشگاه بارگاه ندارد. در «خیر مطلق و جامعه مطلوب سیاسی، بحث از مواد معیشت هم داخل است، نه تنها علم، عقل، صحت و فضیلت وارد است، حکومت اسلامی در مواد معیشت، تقسیم به تساوی معتقد است و اصرار بی‌حد به الغای تفوق نژادی و تفاوت طبقاتی دارد» (کمره‌ای، ۱۳۹۳ الف: ص ۲۴۱).

ایشان در کتاب «کلید امن جهان در پرتو پیام رسول خدا» آورده‌اند، باید حقوق زنان و حقوق غلامان حفظ گردد و تساوی در حقوق اجتماع رعایت گردد و از تجاوز ابتدایی جلوگیری گردد (کمره‌ای، ۱۳۹۴: ص ۷۷). در جامعه مطلوب کمره‌ای که از حکومت علی(ع) الگوبرداری شده، أخذ هرگونه مالیات به زور تازیانه و قهریه منع شده و باید حتماً أخذ مالیات به طوری که تأکید مؤکد شده است، با کمال عدالت و برابری صورت گیرد.

۶-۴. شرایط زمامدار

اندیشه سیاسی اسلام به طور کلی حول یک محور تمرکز یافته است؛ بدین صورت که حکومت‌گر در قالب خلیفه، سلطان و امام، بیشترین حجم و توجه آثار سیاسی را به خود اختصاص داده است. جز معدود افراد معتزلی یا فرقه‌های خارجی، تمام مسلمانان بر ضروری بودن حکومت اجماع دارند. به همین معنا امام علی (ع) هنگام احتجاج در برابر خوارج، نیاز جامعه به حکومت، اعم از خوب یا بد را ضروری بیان کرده بود (قادری، ۱۳۹۵: ص ۶). یکی از مباحثی که جز اصول دینی و مذهب است، مبحث امامت، و به نوعی زمامداری در این عصر است؛ اما در مورد آنکه خلافت یا امامت باشد، بسیار اختلاف بوده است. آنچه که به زبان امروزی گفته می‌شود، زمامداری یک کشور است و مسئله زمامداری نه تنها برای گذشته یا قرن حاضر، بلکه برای تمام قرن‌ها بوده و خبره بودن زمامدار بسیار حایز اهمیت است.

۶-۵. خبره بودن

چون حکومت اسلام حکومت قانون است، برای زمامدار علم به قوانین لازم است. چنانچه در روایت آمده است، نه فقط زمامدار، بلکه برای همه افراد، هر شغل یا وظیفه و مقامی داشته باشند، چنین علمی ضرورت دارد. منتها حاکم باید افضلیت علمی داشته باشد (امام خمینی، ۱۳۹۴: ص ۴۷). کمره‌ای بر این باور است که خبره بودن و مجتهد بودن، به مفهوم اعلم بودن مجتهد است. همین که در علم فقه اسلام (علم حقوق، خلق، نظامات الهی است) اعلم بود و در عمل، امین عادل و در قوه تشخیص، ازکی و در قوه تنفیذ، اقوی باشد، نیابت از پیغمبر و امام دارد و اداره امور خلق با اوست و حکم او در امور خلق نافذ است. وی تفسیر کلمه اعلم‌تر اینگونه می‌داند، که استادتر در بیرون آوردن احکام شرعی از مدارک فقهی باشد. اما اعلم به معنی «استادتر بودن» با متجزی بودن می‌سازد، ممکن است کسی در (یک یا) چند باب فقه استادتر باشد و در ابواب دیگر نباشد. پس اعلم به این معنی است که برای فتوی و تقلید مانع ندارد- ولی آن کس این ولایت را بر مسلمین دارد که اعلم یعنی جامع باشد- چه علم او لدنی یا اکتسابی باشد. بنابراین اگر لدنی نشد، باید مجتهد مطلق در مذاهب اسلامی باشد، چون طبقه‌ای بر مسلمین ولایت دارند که آگاه از همه ابواب علم باشند (کمره‌ای، ۱۳۵۱: ص ۲۷). از اصول تشیع، تاریخ شیعه است و سیره قطعی این مذهب بر آن ندا می‌دهد. حدیثی از امیرالمومنین علی (ع) و امام حسن مجتبی (ع) با اختلاف اندکی از رسول خدا روایت شده که ایشان فرموده‌اند: هر امتی که امور خود را به شخصی واگذارد و حال آنکه اعلم از او در میان آنان باشد امر آن‌ها رو به سقوط می‌رود تا به پرستیدن «عجل» (گوساله) می‌انجامد (کمره‌ای، ۱۳۵۱: ص ۲۸).

۷. راهکارهای کمراهی برای رسیدن به جامعه مطلوب سیاسی

۷-۱. منادی وحدت اسلامی و امر به اتحاد

میرزا خلیل کمراهی یکی از راهکارهای عملی برای رسیدن به جامعه مطلوب سیاسی را دوری و اجتناب از طرح مباحثی می‌داند که دیگر فرقه‌ها و مذاهب اسلامی بر آن، حساس هستند، تا بدین روش بتوانند، مشکلات و معضلات جهان اسلام و برخی مسائل را در ایران، زیر لوای اتحاد جامعه اسلامی حل و فصل کنند. اندیشه سیاسی میرزا خلیل کمراهی را می‌توان در راستای پیشنهاداتی دانست که ایشان در راستای اتحاد جوامع اسلامی ارائه داده‌اند. کمراهی در کنگره وحدت اسلامی که در مکه تشکیل شده بود، پیشنهادهایی را ایراد کردند که با بررسی آنها به اندیشه سیاسی وحدت‌گرایانه ایشان می‌توان پی برد. کمراهی در کنگره اسلامی که با زبان عربی سخنرانی کردند، سه پیشنهاد ارائه می‌دهند که متأسفانه مورد قبول آن‌ها قرار نمی‌گیرد، اما طرز فکر ایشان برای اندیشه‌ورزان سیاسی بسیار حائز اهمیت است. ایشان پیشنهاد دادند، از آنجایی که مکه و مدینه متعلق به تمام مسلمانان روی زمین است، یکی قبله و دیگری مدفن پیامبر است؛ پس این مکان‌ها اختصاصی نیستند. در نتیجه پیشنهاد می‌دهند: که موافقت شود که پرده کعبه را که سالی یکبار عوض می‌کنند، یک سال ایران بدهد، یک سال مالزی و... . پیشنهاد دوم ایشان این بود که در موسم حج واجب که علمای کشورهای مختلف برای انجام فریض می‌آیند، موافقت شود، امام جماعت یکبار از ایران، یکبار از اندونزی، یکبار از مالزی و همین‌طور سایر کشورهای اسلامی انتخاب شود. این امر سبب می‌شود که جنبه عمومی بودن حج، محفوظ بماند. پیشنهاد سوم ایشان آن بود که خطبه‌های رسول خدا در مکه، منا و عرفات با خط بسیار زیبا و خوب نوشته شود و ترجمه آن نیز در کنارش به زبان‌های مختلف بیاید (صداقت ثمرحسینی، ۱۳۹۵: ص ۷۹).

در اندیشه سیاسی کمراهی، هر مسلمانی که برای اعمال حج به مکه رفته است را، به نوعی سفیر هر کشور و مبلغ دین و آیین پیامبر می‌دانستند. ایشان معتقد بودند که با این سفیران می‌توان به نشر صددرصدی و راه‌کارهای عملی برای گسترش همبستگی، اتحاد و شناخت دیگر فرقه‌های اسلامی، بین مسلمانان رسید.

میرزا خلیل کمراهی در برخی آثار و تألیفاتش نظیر «ملاقات دو قطب فقاقت، پیرامون وحدت اسلامی و هدف مشترک» و نیز «نهیب پیامبر به ملوک امرا و فقها» پیداست که برای بیان راهکارها و راه‌حل رسیدن به جامعه مطلوب به سر شاخه توضیحات پیامبر و ائمه رجوع کرده‌اند. همانطور که در قرآن نیز، برخی آیات دیده می‌شود، که به پیامبر اکرم (ص) بر وحدت و همبستگی مسلمانان توصیه شده است: «قُلْ إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَهَلْ أَنتُمْ مُسْلِمُونَ» (انبیاء: ۱۰۸).

بارزترین نمونه در مورد امر به اتحاد را می‌توان در آیه ۱۰۳ آل عمران یافت که می‌فرماید: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» تأکید این آیات نشان‌دهنده آن است، که پیامبر تأکید بر وحدت مسلمانان داشته‌اند و این آیات ریشه هرگونه تحزب، تفرقه و پراکندگی را برچیده و همه را به یک مسیر واحد، یگانگی، تجمع و اتفاق راهنمایی می‌کند.

۷-۲. الگوی حکومت‌داری

حکومت و نحوه حکومت‌داری یکی از مهم‌ترین امور در تمام جوامع بشری است. همانطور که مشاهده می‌شود در بین مسلمانان بعد از انقراض دولت عثمانی در سال ۱۹۲۴ و بحران خلافت کشورهای شیعه و سنی، هرکدام از جنبه دید خود به شکل و نحوه صحیح حکومت مبادرت ورزیدند. در این بین، اندیشمندان نحوه حکومت را از منظر اسلام دنبال کرده‌اند و راهکارهای مهم در این امر داده‌اند. یکی از این اندیشمندان سیاسی نیز میرزا خلیل کمره‌ای است، تا راهی را برای رسیدن به جامعه مطلوب سیاسی ارائه دهد. ایشان نظریه خود را در مورد ولایت فقیه در کتاب «سلمان فارسی» بیان کرده‌اند و به طور دقیق اندیشه سیاسی‌شان را در مورد ولایت فقیه، به دو بخش تقسیم می‌کنند: یک) درجه ادنی: در مورد امور مختصری است که شامل حفظ مال دیوانگان و سفیهان محجور، غائبان، یتیمان و امور اموال بی سرپرست می‌شود (کمره‌ای، ۱۳۵۱: ص ۲۰). دو) درجه اعلاء: به این مفهوم که درجه اعلائی ولایت، برتر از این‌هاست؛ این درجه، دایره وسیعی ولایت دارد؛ یعنی اقامه حدود می‌کند، نماز جمعه برپا می‌دارد، امر به جهاد می‌دهد و خراج را جمع‌آوری می‌کند، عقد صلح با ملل دیگر می‌بندد و اعلام جنگ با دشمن اعلام می‌دارد، این‌ها درجه اعلی است (کمره‌ای، ۱۳۵۱: ص ۲۰). وی راهکار رسیدن به جامعه سیاسی مطلوب را، انجام همه اسلوب و روش‌ها در اندیشه سیاسی خود عنوان کرده‌اند که تحت نظر ولایت فقیه و حکومت شورایی اسلامی، به انجام امور می‌پردازد و متشکل از متخصصین، نظامیان، مجتهدین و فضلا است.

۸. نتیجه‌گیری

اندیشه سیاسی میرزا خلیل کمره‌ای یکی از با اهمیت‌ترین اندیشه‌های اصلاحی دوران معاصر است. در این راستا، در پژوهش حاضر با بررسی آثار وی و نیز با بهره‌گیری از روش بحران اسپریگنز تلاش شد تا طی چهار مرحله، اندیشه میرزا خلیل کمره‌ای مورد بررسی قرار گیرد. ابتدا به بحران‌هایی نظیر جنگ و استعمارگری، سلفی‌گری و رادیکالیسم اسلامی پرداخته شد. میرزا خلیل کمره‌ای بحران جامعه اسلامی و به

ویژه ایران را در پی احاطه کشورهای قدرتمند و بیگانگان می‌بیند و سلفی‌گری را نتیجه مستقیم دخالت کشورهای استعماری در جهان اسلام معرفی می‌کند. در مرحله دوم به بررسی معضلات و مشکلات جهان اسلام پرداختیم، این مرحله خود بر دو عامل مهم، یعنی عامل خارجی و عامل داخلی، تقسیم شد. عوامل خارجی نظیر استعمار و ترور شخصیت بود که توسط کشورهای غربی صورت گرفته است تا بتوانند وحدت مسلمین جهان را از بین ببرند؛ عوامل داخلی نیز بر پایه عدم آگاهی سیاسی نخبگان از شرایط خطیر دوران حاضر است.

در مرحله سوم، ویژگی جامعه سیاسی مورد نظر کمره‌ای بر پایه قرآن و نهج البلاغه بیان شد و ویژگی زعامت، رهبری، شرایط زمامدار و نیاز جامعه به حکومت مورد بررسی قرار گرفت. ایشان بر این باور بودند که نمود عملی جامعه سیاسی فاضله، در دولت حضرت علی(ع) تجلی پیدا می‌کرد. در مرحله پایانی، ارائه راه حل کمره‌ای برای رسیدن به جامعه مطلوب، مورد بررسی قرار گرفت. میرزا خلیل کمره‌ای یکی از راهکارهای عملی برای رسیدن به جامعه مطلوب سیاسی را دوری و اجتناب از مباحثی می‌داند که باعث اختلاف بین فرقه‌های اسلام می‌شود. از سوی دیگر، ایشان، راهکار خود را تحت حکومت ولایت فقیه ترسیم می‌کند و در رأس آن شورایی اسلامی قرار می‌دهد که شامل متخصصین، نظامیان، مجتهدین و فضلا باشد که در سیاست‌های کلی نظام اسلامی دخالت می‌کنند.

منابع

قرآن کریم.

- اسپریگنز، توماس (۱۳۹۲). *فهم نظریه‌های سیاسی*. تهران: انتشارات آگه، چاپ هفتم.
- برزگر، ابراهیم؛ تبار فیروزجاه، حبیب‌اله عباس (۱۳۸۵). اندیشه سیاسی فارابی و روش جستاری اسپریگنز. *حقوق عمومی سیاست*، شماره ۲۱: ص ۵۹-۷۳.
- بیگلری، احمد (۱۳۹۸). نشانه‌های حقوق شهروندی در اندیشه امام خمینی. *سیاست متعالیه*، شماره ۲۵: ص ۶۵-۸۶.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۵). *جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی و سیاسی ایران (از روی کار آمدن محمدرضا شاه تا پیروزی انقلاب اسلامی)*. قم: علم.
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۴). *ولایت فقیه؛ حکومت اسلامی*. تهران: انتشارات مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- صداقت ثمرحسینی، کامیار (۱۳۹۵). *در احوال و اندیشه‌های آیت‌الله علامه حاج میرزا خلیل کمره‌ای*. تهران: انتشارات فرهنگ مشرق زمین.
- فیرحی، داود (۱۳۹۳). *فقه و سیاست در اسلام: تحول حکومت‌داری و فقه حکومت اسلامی*. تهران: نشر نی، ج ۲.
- قادری، حاتم (۱۳۹۵). *اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران*. تهران: سمت، چاپ پانزدهم.
- کمره‌ای، میرزا خلیل (۱۳۵۱). *فتاوی صحابی کبیر سلمان فارسی رضی‌الله عنه و رهبری او در جهان (در دوره رهبری در اصول و فروع آیین اسلام)*. تهران: چاپخانه اسلامی.
- کمره‌ای، میرزا خلیل (۱۳۵۷ الف). *زندگانی امام عظیم حسین بن علی (ع)*. تهران: کتابفروشی اسلامی.
- کمره‌ای، میرزا خلیل (۱۳۵۷ ب). *سروش مقدس وادی ایمن مکه و مدینه (قبله اسلام، کعبه یا مسجد الحرام)*. تهران: چاپخانه حیدری، ج ۲.
- کمره‌ای، میرزا خلیل (۱۳۹۰). *دایرة‌المعارف نهج‌البلاغه (آفرینش آسمان و جهان در نهج‌البلاغه)*. تهران: انتشارات بنیاد نهج‌البلاغه، چاپ دوم.
- کمره‌ای، میرزا خلیل (۱۳۹۳ الف). *ملاقات دو قطب فقاہت پیرامون وحدت اسلامی و هدف مشترک*. تهران: امین عام.
- کمره‌ای، میرزا خلیل (۱۳۹۳ ب). *ملکه اسلام (شرح خطبه حضرت زهرا(س) در جمع زنان مدینه)*. قم: انتشارات دارالعرفان، چاپ دوم.
- کمره‌ای، میرزا خلیل (۱۳۹۴). *کلید امن جهان در پرتو پیام رسول خدا*. تهران: انتشارات فرهنگ مشرق زمین.
- نصرتی، بهاره؛ آذین، احمد؛ گلشنی، علیرضا (۱۳۹۸). بررسی اندیشه سیاسی سید قطب بر مبنای روش‌شناسی توماس اسپریگنز. *سیاست متعالیه*، شماره ۲۵: ص ۴۶-۶۴.